

A TÉR KÉP EGY OLVASATA ÉS A „TERÜLETI” TERVEZÉS

(One Kind of Reading of the Space View and Spatial Planning)

FARAGÓ LÁSZLÓ

Kulcsszavak:

tér hely régió regionalizáció térhasználat térstruktúra területi, ágazati és rendezési tervezés regionális tudomány

A szerző döntően poszt-positivista nézőpontból körülírja a tér általános fogalmát és speciális kategóriáit, és tárgyalja ezek főbb jellemzőit. A térstruktúra kialakulásában döntő jelentőséget tulajdonít az emberi térhasználatnak. Jellemzi a kis- és nagyléptékű tereket, kitér a globalizáció néhány területi aspektusára, utal a regionalizáció sajátosságaira, és tárgyalja a térrel kapcsolatos fogalmak használatát. Mindezek bázisán a közösségi tervezés olyan eljárását írja le, amelyben megteremtődik a fejlesztési, a rendezési és az ágazati tervezés egysége. Összegzés helyett reagál a Nemes Nagy (2003) által felvetett kérdésekre, a területi tudomány dualitásával és paradigmájával kapcsolatban.

Hegel azt tanította, hogy az ember értelmi adottsága állandóan változik, annak a társadalomnak, nemzetnek a történeti fejlődése van rá hatással, amelyben él. E gondolatot Marx tovább vitte és bemutatta, hogy egy nemzetben belül is lehetnek eltérő ideológiákat képviselő osztályok, rétegek. Ma már állíthatjuk, hogy meghatározó eltérések lehetnek a területileg (kulturálisan) elkülönülő csoportok tudása, értékítélete között is, és ezek a különbségek jelentősebbek lehetnek, mint az osztályok vagy rétegek tudata közötti eltérések. Így a tervezésnek nemcsak hagyományos értelemben véve egyik dimenziója a tér, hanem a tervezésnek, mint új tudást és akaratot konstituáló folyamatnak is, mert az arra ható társadalmi-gazdasági feltételek meghatározott területi struktúrában belül termelődnek újra, a történetileg szituált cselekvéshelyzetek a konkrét térhez kötődnek, és a mindennapi élet szereplői – emberek, intézmények, gazdálkodó egységek stb. – függnek e területileg újratermelt viszonyoktól.

A térfelfogások történetileg is változnak. Foucault (2000) nagyobb történeti távlatban így mutatja be ezt a változást: A középkorban a helyek hierarchikus összessége létezett, a helyek szembenállása (szent és profán, városi és vidéki stb.) és kereszteződése alkotta a *helymeghatározás* terét. E zárt tér Galileinek köszönhetően kinyílt, és *megszűnt* a középkori *tér egyértelműsége*, a *kiterjedés* váltotta fel a helymeghatározást. „Mára a szerkezeti hely lépett a kiterjedés örökébe, amely a maga részéről a helymeghatározás utódja volt. A szerkezeti helyet pontok vagy elemek közötti szomszédsági viszonyok határozzák meg, ezek pedig formálisan sorozatként, elágazásként vagy rácszatként írhatók le. ... A korban, amelyben élünk, a tér a szerkezeti hely viszonyainak a formájában adódik számunkra.” (Foucault 2000, 148) A szerkezeti helyek a vonatkozó viszonycsoportokból kiindulva írhatók le a legjobban. E viszonyokat még mindig a „süket szakralitással” átítatott ellentétpárok (pl. magán- és közszféra, kulturális és gazdasági tér) hatják át.

„Jelenlegi korunk ... a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan pillanat ez, ... amelyben a világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára.” (Foucault 2000, 147)

Tér értelmezés

A térbeli összefüggések vizsgálatának pozitívista megközelítési lehetősége egyre inkább visszaszorulóban van, és egyre nagyobb a transzcendentális fejtegetések létjogosultsága. Kvázi-objektív szemlélet csupán a geometria és a fizika meghatározott területein lehetséges, bár a geometria ugyancsak emberi gondolati konstrukció, amelynek tapasztalati forrása a szubjektív érzékiség.¹ Az euklideszi geometria axiómái is már csak korlátozottan érvényesek,² és Heisenberg határozatlansági elve³ az egzakt mérésekbe vetett hitet is megrendítette. A pontosságra való törekvés nem csupán idő- és költség-korlátokba, hanem magába az anyag természetébe ütközik.⁴

Felvethető, hogy az ilyen mélységekben rejlő bizalomvesztés a napi gyakorlat számára érdektelen, és a „területi tudomány(ok)ban” a teret kvázi-objektív fogódzóként kell értelmeznünk. Ezt látszik erősíteni, hogy minden imaginárius tér is a tapasztalatokon alapuló „valóságos” tér elemeiből (távolság, pont, tér, térhierarchia stb.) épül fel, és magyarázataihoz is általában a geometriából és a földrajzi térből vett analógiákat használunk.

A gyakorlatban éppen ellenkező tapasztalataink is lehetnek. Például a társadalmi teret minél kisebb egységekre bontjuk, és minél közelebb jutunk az egyénhez, annál inkább a kognitív térnek, mint értelmezett társadalmi-gazdasági konstrukciónak, mint életvilágnak van jelentősége, és egyre kevésbé fontos a fizikai távolság, a térstruktúra objektivitása, és annál jobban nőnek az értelmezésbeli különbségek és vele a bizonytalanság.

A tér általános fogalmának megértésében és tudatos használatában segít Kant magyarázatának átgondolása. „Minden jelenség, formáját tekintve, tér meg időben való szemléletet foglal magába, mely valamennyinek *a priori* alapul szolgál.” (Kant 1981, 141) „A tér nem egyéb, mint a külső érzékek minden jelenségének formája, azaz az érzékiség ama szubjektív föltétele, mely mellett egyedül lehetséges számunkra külső szemlélet.” (Kant 1981, 52) Az érzékeléseink tárgyai a térben egymás mellett léteznek. „Állíthatjuk a tér *empirikus realitását* (minden lehető külső tapasztalatra vonatkozólag), de egyszersmind *transzcendentális idealitását*, azaz, hogy a tér semmi, mihelyt minden tapasztalat lehetőségének föltételét elhagyjuk s olyasvalaminek tekintjük, ami maguknak a dolgoknak szolgál alapul. De nincs is a téren kívül más szubjektív, a külsőre vonatkoztatott képzetünk, mely *a priori* objektívnek volna nevezhető. Mert egyikből sem származtathatók le szintetikus *a priori* tételek, mint a térből.” (Kant 1981, 53) Tehát sajátos kettősség határozza meg térszemléletünket: a tér egyrészt a rajtunk kívüli tárgyaktól független *tiszta szemlélet, gondolati konstrukció, másrészt minden létező formája, kerete; egyrészt absztrakt* („szubjek-

tív”) szemlélet, másrészt konkrét („objektív”) tapasztalati elemekből álló gyakorlati konstrukció.

A tartalmak nélküli – csak elviekben létező – tér egységes, egyforma „sűrűségű” és üres, önmagában nem strukturálódik. Nem léteznek benne kitüntetett pontok, amelyek körül a jelenségek szükségszerűen szerveződnek vagy szervezhetők. Tehát csak az ember szemszögéből beszélhetünk térszerkezetről. A térszerktúrák részben a használatból következő viszonyrendszerből erednek, másrészt a térszemléletünk szerktúrájának megfelelően alakulnak. A priori térszemléletünk történetileg változó, korábban meghatározóak voltak a tapasztalatainkhoz kötődő érteink, mára egyre inkább képesek vagyunk ettől elvonatkoztatni. A mindennapi életben a térről alkotott képünket leginkább az experimentális földrajzi tér és annak használata határozza meg, és ez az az előzetes tudás, amelyben a jelenségek térértelmezése interpretálódik, és amelyben, mint előfeltételezésben a különböző térbeli összefüggéseket konstituáljuk, amelynek megfelelően cselekedeteinket térben szervezzük. Nem a tőlünk független tér szerktúrálja az emberi cselekedeteket, hanem mi emberek a térszemléletünknek megfelelően alakuló térkapcsolatainkkal és azok objektívációival hozzuk létre a térszerktúrákat.⁵

Mindennapi létünk egyik dimenziója a tér, a másik pedig az idő. Minden változó (pl. mozgás) csak e két dimenzióban együttesen lehetséges. A tér-idő koordináták megadásával válik egy általános (egyetemes) állítás konkréttá. Ha valamely létező vagy elképzelt dologhoz megadjuk területi koordinátáit, elhelyezzük a térben, azzal önmagán kívüli többlettartalmat is adunk hozzá. Konkrét térben az elemek egymásra hatásának, azok kombinációjának más lesz a jelentősége, mint ha a tárgyi szféra elemeit önmagukban tekintenénk.⁶

A valóságban a tér sohasem üres és homogén. Az érzékelések tere a magánvaló világ tárgyain kívül tele van minőségekkel, értékekkel, utópiákkal, ítéletekkel, törekvésekkel stb. A tér mindezek együttlétezésének rendje, fizikai vagy virtuális kerete. A térbeliség a (fizikai) elkülönülés és egymásra hatás sajátos egységét adja. A különböző térhasználatok elkülönülnek (diszkrét jelleg) és a sajátos megközelítésnek megfelelően elkülöníthetőek, ugyanakkor illeszkednek egymáshoz (horizontális kapcsolatok) vagy egymásba (vertikális kapcsolatok), azaz a tér folytonos, és így az együttlétező elemei szükségképpen kölcsönhatásban vannak. A térhasználatok által elkülönülő térelemeknek viszonylagos autonómiájuk van, és ezáltal versenyben, vagy akár konfliktusban lehetnek egymással vagy a természeti közegükkel, kívánatos esetben pedig harmonizálnak, kiegészítik egymást (kooperálnak), és a megfelelő közelségben (szomszédságban) vagy kapcsolatban (hálózatban) lévők mindenképpen hatnak egymásra.

Az együttlétezésből következik a szükségszerű kölcsönhatás. Bármely térelem változása hatással van a többi térelemre is. Eo ipso megváltoztatja az őt befogadó tereket és hathat a horizontális szerktúra más elemeire is. Például egy új gyártókapacitás létrehozása zavarhatja a szomszédokat, kihat a munkaerő-vonzáskörzetben lévő településekre és a világ bármely pontján hasonló terméket gyártók lehetőségeire. Általában igaz, hogy az egymásra hatás valószínűsége és erőssége a fizikai és az

időbeli távolság növekedésével egyre kisebb. A technikai és technológiai forradalom (mobil távközlés, internet stb.), a globalizáció kapcsán egyre inkább szükségesé válik e tétel finomítása, kiegészítése. Például a globalizált tereken belül a távolság jelentősége csökken, míg az abból kimaradók relációjában nő.

Két, ugyanazokkal a minőségi és mennyiségi jellemzőkkel bíró tárgy ugyanazt a teret nem töltheti ki, így azonosak csak, mint a tiszta értelem tárgyai lehetnek. Ahogy az idő egyes pillanatai nem cserélhetők fel, ugyanúgy nem cserélhetők fel a tér különböző pontjai sem. A jelenségek, a cselekvéshelyzetek, a döntési helyzetek térben és időben meghatározottak és megismételhetetlenek. Ha ugyanazt máshol reprodukáljuk, akkor sem lesz azonos önmagával, mert ugyanannak a jelenségnek két meghatározó immanens sajátja, az időbeli és a térbeli koordinátái mások. Tehát geometriai és filozófiai értelemben is állíthatjuk, hogy *a tér két különböző eleme (pontja, egysége) nem lehet azonos egymással.* Fizikai paramétereit tekintve, két azonos térelem szerkezeti *helyzete*, külső meghatározottsága eltérő. Társadalmi-gazdasági szempontból a különbözőség területi (helyi, regionális) sajátosságokban jelenik meg. Amikor a térbeli elemzések, modellek az időbeliségtől eltekintenek, akkor hasonló hibába esnek, mint a térbeli dimenziótól való elvonatkoztatás esetén. Annál is inkább, mert a tér meghatározott eleme, látszólagos változatlanúság ellenére sem azonos időbeni eltéréssel önmagával.⁷

A teret folytonos, de megszakított elemek sorozataként foghatjuk fel, amelyre nem az egymásutánosság a jellemző, hanem a megfagyott és szét tört pillanat a magánvaló tárgyait, az embereket, cselekedeteiket, vágyaikat stb. eltérő területi pozíciókba és lehetséges funkciók sokaságába helyezi, amelyeket a térbeli viszonyrendszer köt össze, és teremt a megszakított elemek között különböző elrendeződéseket. E struktúrák létrejöttében a tudatosságnak és a beláthatatlanságnak (véletlennek) egyaránt szerepe van. A szabályszerűségeket mutató, ismétlődő elemek, események térstruktúrákat alkotnak, amelyeknek megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítunk, fogalmakkal jelöljük, és esetenként materializáljuk is azokat.

A térbeli létezés nem csak, vagy nem egyszerűen az ember (társadalom) és a természeti-művi környezet egymásra hatása. A jelenségek egyszerre játszódhatnak le a konkrét fizikai, földrajzi és egyéb összefüggéseket feltételező terekben, azaz *konkrét és absztrakt* terekben. Konkrét tér például a geometriai és a földrajzi tér, még az absztrakt terek az *egzisztenciális és imaginárius* terek összessége. Gyakrabban találkozunk az objektív és szubjektív terek megkülönböztetésével, de ez a felosztás azon az epistemológiai előfeltételezésen alapul, hogy a szubjektumtól függetlenül létező magánvaló megismerhető és leírható.⁸

A legszűkebb konkrét térkategória a *geometriai tér*. Ennél bővebb a *földrajzi* és még tágabb az *egzisztenciális* terek köre. A természeti és művi környezet alkotja a *földrajzi* értelemben vett *objektív* – Perroux kifejezésével banális – teret. A *szubjektív*, de mégsem imaginárius terek (pl. társadalmi tér, mentális tér) egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, és egyre nő a tér e két kategóriája közötti különbség, az egybe-nem-esés.⁹ Ugyanakkor kétségtelen, hogy az absztrakt terek struktúráját is a legtöbb esetben a valóságos terek adják, illetve e struktúrák a különböző megközelí-

tések közös nevezői. A „primitív” társadalmak esetében a különböző absztrakt terek többé-kevésbé egybeesnek és azonosíthatók a megtapasztalt földrajzi térrel. A fejlődés, a technikai haladás következtében a különböző térstruktúrák egyre inkább tágnak és még a földrajzi vetületük is elszakad a konkrét kisléptékű terektől.

A területpolitika, a területfejlesztés szempontjából igen lényeges, hogy a *társadalmi-gazdasági akciók integráló eleme a tér*. Ahogy a tér integrálja a társadalmi-gazdasági eseményeket és sajátos viszonyt hoz létre a szereplők között, ugyanúgy a területi megközelítések (vizsgálatok, koncepciók, tervek stb.) is szükségszerűen interdiszciplinárisak és integratívak.

Alapvetően más kérdéseket vet fel a cyber-térben való gondolkodás és interveniálás, ahol az időtényezőnek új dimenziói vannak, és a virtuális tér alakítása nem a hagyományos eszközökkel történik. A térről kialakított általános (értelmezett) képünk alapján gondolkodunk a cyber-térben is, de konkrétta a programozói utasítások alapján a virtuális térben válik a gondolat. Az információs társadalom korában a tér sok – de nem minden – szempontból egy ponttá zsugorodik, és az elérhetőség ideje is a zéró felé tart. A virtuális világban nincs tél és nyár, nappal és éjszaka, mindegy, hogy városban élsz-e vagy falun, csak rá tudj kapcsolódni a hálóra. Ugyanakkor nem szabad megfélekezni a virtuális és a valós világ kapcsolatáról. Hiába terjed sebesen az információ, hiába állnak rendelkezésre a világ minden pontján szinte egy időben az információk, ha azok kézzelfogható hatása, a megszerezhető tudás hasznosítása ugyanazokba az akadályokba ütközik, mint korábban. Az elérhetőség térbeli terjedése nagyon hasonló más, hagyományos technikák terjedéséhez, és az internetes kapcsolatok létesítése is követi a centrum-periféria hierarchiát.

Úgy tűnhet, hogy a virtuális világban a hagyományos értelemben vett teret eltemethetjük,¹⁰ de napjainkban egyre bővül a térrel foglalkozó irodalom, és minden olyan tudományban is egyre többet foglalkoznak a térbeliségből következő sajátosságokkal, ahol korábban alig (közgazdaságtan és a különböző társadalomtudományok).

Az életvilág térstruktúráját meghatározó kis- és nagyléptékű terek

A tér strukturalizálódása szempontjából meghatározó az emberi térhasználat és annak objektivációi. A sorozatosan előforduló, ismétlődő térhasználatok gyakran tárgyiasulnak, a cselekvések, események a térstruktúra helyhez kötött elemévé válnak (lakóház, munkahely, város stb.). Az egymás mellett (térben) létező jelenségek térbeli viszonyaik, kapcsolataik alapján különböző elrendeződéseket (rendezettség), térstruktúrákat alkotnak. A jelenségekben felismerhetők általánosítható területi szabályszerűségek, és meghatározhatók területileg eltérő különbségek is. A térhasználatban megmutatkozó alapvető eltérések alapján *kis- és nagyléptékű tereket* különböztethetünk meg. A területi különbségek fizikai-földrajzi adottságokra és történetileg szituált kultúrspecifikus társadalmi különbségekre vezethetők vissza, amelyek jelentős egyenlőtlenségeket eredményeznek. Korunk legjellegzetesebb

problémája a globalizáció és a lokális kultúrák közötti ellentmondás. Egyre inkább e viszonyrendszer válik meghatározóvá a korábbi centrum-periféria problematika mellett, helyett.

Alapvetően a *kisléptékű terek*ben újatermelődő tudáskészletéből, konceptuális készletekből nyeri az egyén az „értelmezéseit”, amikor nap mint nap kicseréli nézeteit a világ dolgairól és ezáltal újatermeli saját identitását. A cselekvő egyén „... terméke azon hagyományoknak, amelyekben benne áll, azon szolidaritási csoportoknak, amelyekhez tartozik, s azon szocializációs és tanulási folyamatoknak, amelyeknek alá van vetve. ... A kommunikatív mindennapi gyakorlat hálójává összeszőződő interakciók képezik azt a közeget, amelyen keresztül a kultúra, a társadalom és a személy újatermelődik.” (Habermas 1986, 191–192) A kisléptékű rendszerek (általában) informális *önszerveződések* és saját akarattal, „politikával” rendelkeznek, amelynek elsődleges referenciakerete a lokális értékrend. E terekben az „érzéki” és a szemtől-szembeni kapcsolatok dominálnak, amelyeket a direkt *személyes kapcsolatok határolnak* be. Térszemléletünket alakító érzeteket is alapvetően e kisléptékű terekben nyerjük. Az egyének, a kisebb közösségek minél inkább úgy érzik, hogy „elvesznek” az egyre növekvő, számukra átláthatatlan globalizálódó világban, annál inkább felismerik a mindennapi életterük jelentőségét.

Az egyén és a társadalom biztonságát a kisebb csoportokban, kisléptékű terekben találhatja meg. Greenbie (1976) vizsgálatai alapján állítja, hogy az ember, mint társas lény – az állatokhoz hasonlóan – biztonságát térkapcsolatainak középpontjában keresi. Az ember számára a társadalmi-területi szerveződések három fő típusa a legfontosabb: (1) az individuális tér, (2) az otthon és (3) a szomszédok, a barátok, a hobbi, a szolgáltatások, valamint a munkahely által meghatározott terület, amely a *legtöbb esetben nem más, mint a település*.

Ma már nem húzódhatunk vissza a kisléptékű terek biztonságába, elkerülhetetlen, hogy részesei legyünk olyan különféle kapcsolatokkal rendelkező embercsoportoknak, amelyeknek más-más társadalmi, politikai határai vannak, és egyre növekvő a földrajzi kiterjedésük. A mindennapi életben cselekedeteink egyidejűleg zajlanak életterek, életvilágok sokaságában, különböző nagyléptékű tércategóriákban. A technikai haladás és a globalizáció objektív tendenciáinak következtében az árukon, a pénzen, a telekommunikáción keresztül mindenki kapcsolatba kerül egyre nagyobb és folyamatosan táguló terekkel.

A nagyléptékű területi kapcsolatok a *közvetett kommunikáció* segítségével túllépik a területileg-kulturálisan identifikálódott csoportok határait. A nagyléptékű tér *vertikálisan és funkcionálisan jól strukturált, tranzkulturális, és nagyfokú mobilitást tételez fel*. A területfejlesztés szempontjából fontos, hogy minél nagyobb léptékű a működtetett rendszer, annál inkább megkívánják a tevékenységek magas fokú szervezethez, amelyet bürokratikus szervezetek, hatóságok irányítanak, nagy kiszolgáló apparátusok segítségével.

I. TÁBLÁZAT
A kisléptékű és a nagyléptékű terek jellemzői
(Characteristics of Small Scale and Large Scale Spaces)

Kisléptékű terek	—	Nagyléptékű terek
lokalizáció	—	globalizáció
érzések, érzelmek	—	érdekek, számítás
személyes és „helyi” tudás	—	explicit tudás
helyi értékrend, tradíciók	—	„univerzális” értékek
személyes kommunikáció	—	közvetett bürokratikus kapcsolat
partnerség, horizontális kapcsolatok	—	vertikális hierarchia
területileg, kulturálisan meghatározott	—	transzkulturális (plurális)
területi identitás, helyi kötődés	—	mobilitás
informális önszerveződések	—	formalizált, strukturált szervezetek
saját „politika”	—	ismeretlen eredetű politika
stabilitás, szerves fejlődés	—	állandó változás, teljesítmény orientáltság

Forrás: Saját szerkesztés.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy minél nagyobb léptékű térről van szó, annál jobban eltávolodunk az első oszlop jellemzőitől, és annál igazabbá válnak a második oszlop állításai. Minél nagyobb léptékű a térhasználat, annál globalizáltabb a rendszer, és annál általánosabb (annak tartott vagy feltüntetett) normák alapján működik. Ha a globalizációt valóban egyetemes, kulturális relativizmustól független erkölcsi normák vezérlik, akkor nincs konfliktus a globális és a lokális kultúrák, térhasználatok között. Ma, sajnos erről nem tudunk meggyőződni, és fennáll annak a veszélye, hogy nem a megértésen és az elfogadáson alapul a globalizációt vezérlő normák befogadása, hanem egyoldalú érdekérvényesítés során válnak „valakik lokális normái” metaelírásokká. Arra kell törekednünk, hogy tendenciájában érvényesüljön az, hogy a magasabb területi szintek működési elvei általánosabban elfogadott normákon nyugodjanak, de be kell látni, hogy minél nagyobb (átfogóbb) területi szintről van szó, az érintettek köre annál nagyobb (meghatározott esetekben akár a föld teljes népessége), és annál nehezebb lefolytatni a normák elismertetéséhez szükséges nézetegyeztetéseket, diskurzusokat.

Egyre több olyan döntés születik az átlátható és befolyásolható kisléptékű tereken kívül, amely hat a mindennapi életre. Minél nagyobb léptékű térbeli rendszerekről van szó, annál kisebb az esély, hogy az egyén vagy helyi közösség (akár a kormányzat) hasson a döntésekre, részt vegyen azok kommunikatív megalapozásában. A globalizált nagyléptékű terekben a médiák hatalma, az új tőkeáramlási formák már-már veszélyeztetik a különböző államok szuverenitását, stabilitását is. A meghatározó multinacionális cégek és számos világszervezet döntéseire alig vannak hatással a nemzetállamok kormányai (döntéshozói), a ráhatás inkább fordított. A

társadalom egyre kisebb hányada tudja, hogy ki, hol és miért hozza az életterét és cselekvési lehetőségeit befolyásoló döntéseket. Az egyének, a kisebbségek, a hagyományos és az újabb kis közösségek szenvednek életterük kolonizálásától, a külső függőségtől. Részükről egyre fokozódik az elégedetlenség a külső meghatározottsággal szemben, mindenki joggal akar részt venni az életterét érintő döntésekben, amelynek eszközét sokan az „ideális vagy reális” kommunikációs közösségek működtetésében látják.

A globalizáció nem fedi le az egész világot, és másként és különböző ütemben terjed a gazdaságban, a társadalmi folyamatokban és a kultúrában. A *globalizáció felfogható egy hatalmas hálózatként*, amely összeköti, majd saját érdekeinek megfelelően megváltoztatja a világ különböző pontjait, településeket, régiókat, országokat, különböző nemzeteket és kultúrákat. E folyamat alanyai sok tekintetben uniformizálódnak, de egyben biztosan nem hasonlítanak egymásra, a haszonból és a hatalomból való részesedésben. A globalizáció belső struktúrája hierarchikus hatalmi rend szerint épül fel. A folyamat nem érték- és érdeksemleges, nem egy önzetlen filantróp folyamat, még csak nem is multikulturális vagy plurális értékhorozó, addig és úgy terjed, amíg a mozgató érdekek érvényesülését szolgálják, a „színesítések”, a területi adaptációk is a saját érdekérvényesítésük eszközei. A globalizáció során uniformizálódott elemek mobilitási képessége és hajlandósága általában nagyobb, mint a szorosabb helyi-kulturális kötődéssel rendelkezőké. Ma a gazdasági fejlődés legjárhatóbb útja a globalizáció, ami kulturális westernizációval is jár, tehát ha az egyiket szükségből elfogadjuk, akkor számolnunk kell a másik folyamattal is.

A globalizáció olyan, mint a képviseleti demokrácia, sok vele a gond, de ma úgy tűnik, kimaradni belőle még több bajjal járna („to be or to have a lunch”). A globalizáció folyamata számos paradoxonnal van tele. Például lehetővé válik a munkahelyek otthonokba vagy helyi munka-állomásokra költöztetése, így *lehetőség* kínálkozik a lakókörnyezetben, az életmódban meglévő számos sajátosság fenntartására. Ugyanakkor hiába tudunk minél több dolgot otthon, vagy a lakóhelyen elintézni, egyre többet utazunk és a kommunikációs eszközöket (telefon, fax, computer) is egyre gyakrabban vesszük igénybe. Elgondolkodtató, hogy a demokrácia és a szabad verseny biztosítása önmagában kevés a magas gazdasági teljesítmény eléréséhez, és ezek hiányában is működhet a gazdaság hatékonyan.

A globalizációs hálózatok esetében is megvan az a kulturálisan meghatározott kisléptékű téregyüttes, amelyben gyökerezik, és főleg fejlődésének korai szakaszában energiáját kapja. A későbbiekben nő és terjeszkedik, esetenként leveleit (hálózati egységeket) vagy komplett ágait (területi hálózati szakasz, profil) ledobhatja, de ez is azt a célt szolgálja, hogy fennmaradjon, a gyökér és a törzs tovább erősödjön, hogy új erőre kapva tovább bővíthessen a hálózat, újabb területeket, embereket érjen el.

A globalizációval nem eltűnik a területi-kulturális identitás, hanem – részben vagy egészében – más identitás lép a korábbi helyi gyökerű *hovatarozás-tudat* helyébe. Az uniformizálódás kétségtelen negatív tényén túl nem biztos, hogy minden

globalizációs trend önmagában káros. Úgy gondolom, hogy például, amikor egy világhálózat alapvető higiénias követelményeket honosít meg a világ elmaradottabb területein, az önmagában nem baj, de kétségtelen, hogy nem kéne mindenhol „letegezni” a fogyasztókat, és még többet kellene adaptálni a befogadó közegekből a globalizált (uniformizált) egységnek is.

A kis- és nagyléptékű terek tovább strukturálódnak, pontosabban a térhasználatoknak megfelelően tovább strukturáljuk azokat. Az egymásba illeszkedő társadalmiszerveződési tereket („életvilág struktúrákat”) a különböző megközelítések eredőjeként az alábbiakban foglalhatjuk össze:

személyes terek

- intim szféra
- otthon/háztartás

lokális terek

- szomszédság
- lakóközvet (településrészt, kerület)
- település (helyi önkormányzat)

regionális terek

- kistérség/mikrokörzet (kistáj, városi vonzaskörzet)
- mezokörzet (gazdasági körzet, megye)
- nagytérség (régión, országész)

makro-terek

- ország
- ország-csoport
- világ (föld)

A magasabb területi szint az alacsonyabb szinten lévő téregységeket szükségszerűen magába foglalja, ez a vertikális területi struktúra természetes formája. Minden téregység vizsgálható a részegységek aggregátumaként és mint szintetizált új tartalom. A nagyobb téregység a kisebb téregységekből épül fel, és valamilyen *többlettartalmat is hordoz*. Kant $7+5=12$ példáján (Kant 1981) jól szemléltethető az összefüggés. Sem a 7, sem az 5 képzetében nincs benne a 12. A 12 létrejöttéhez kell az is, hogy a kettő összetartozását, összeadását is hozzágondoljuk. Ezzel együtt kapunk egy szintetikus egyedi tételt. Egy adott téregységet vizsgálhatok, mint különféle jelenségek aggregátuma, szintézise (pl. a régión, mint a 12), és közelíthetem az egymás mellett létező folytonos alkotó elemek felől is (mint az 5 és 7; azaz például a régiót alkotó megyék). De döntő, hogy mit gondolunk az összetartozásról, mi a magasabb területi szinten történő összegzés jellege!

A valóságos területi szintek átfogó entitások hierarchiáját alkotják. E rendszerben egymásra épülnek a struktúrát alkotó működési elvek. „... a hierarchia logikai szerkezetéből következik, hogy egy magasabb szint csak olyan folyamat által jöhet létre, mely az alacsonyabb szinten nem nyilvánul meg, vagyis olyan folyamat által, amely ezért kiemelkedésnek (emergence) minősíthető.” (Polányi 1997, 200–201)

„Egy szervezeten belül mindig a magasabb elv szabályozza a közvetlenül alatta levő elv által nyitva hagyott határt. Működése során az alacsonyabb elvre támaszkodik, anélkül, hogy beleavatkozna annak törvényeibe, és mivel a magasabb elv logikailag nem magyarázható az alacsonyabb fogalmai által, az alacsonyabb szinten keresztül megvalósuló működését időnként kudarc is kísérheti.” (Polányi 1997, 204)¹¹ A magasabb szintű területi funkciók mindig alacsonyabb szinten konkretizálódnak, de az alacsonyabb szintek csak abban az esetben, annak arányában járulnak hozzá, vesznek részt a megvalósításában, ha az egyben az ő saját céljaik elérését is szolgálja.

A magasabb szint létezése mindig a kevésbé átfogó alacsonyabb szintekben gyökerezik! Az alacsonyabb szintek a magasabb (összetettebb, bonyolultabb) szintek átfogóbb működési elveinek keretein belül működnek. Az alsóbb szintű entitások autonóm szükségletei pedig behatárolják a felsőbb szintű entitás hatókörét. Tehát minden szint a saját, és a magukból alkotott magasabb szintek törvényszerűségei szerint működik. A felsőbb szintek működése nem magyarázható az alsóbb szinteket alkotó egységek működése alapján, minden szintnek saját működési elvei (törvényszerűségei) és funkciói vannak. A magasabb szintet saját működési elvei szabályozzák, ugyanakkor nyitva hagyják az alsóbb szintek működési tereit.

Az emberek megkülönböztetés, elkülönítés, a különböző viszonyok kezelése, irányítása érdekében, értékek és érdekek védelmére (mesterségesen) területeket határolnak le, falakat, kerítéseket emelnek, politikai, igazgatási határokat húznak. Ezzel megteremtik a belső–külső, a befogadás és kirekesztés kettősségét, a határsértés és a kritika lehetőségét. A határok az azonosulás és elutasítás mezsgyéi, amelyek két perspektívát és két *legitimációs* teret is létrehozhatnak. Ilyen demarkációra csak akkor van szükség, ha valamilyen célt szolgál a megkülönböztetés, az elkülönülés vagy elkülönítés, esetleg szükséges valamit másoktól, a kívülrekedtektől megvédeni, vagy velük szemben érvényesíteni.

A területi határokat nem lehet pusztán pozitívista megközelítésben a térszerkezet elemzésével meghúzni, mintha azok a tér vagy a magánvaló dolgok természetéből erednének. Például a regionalizáció soha sem lehet formális öncél, csak folyamatok leképezése, szándékok kerete, eszköze. Az alapkérdés kétségtelenül az, hogy a régió eleve *létező* (vagy az adott fejlődési periódusban kialakuló) *entitás*, vagy csupán valamilyen célból létrehozott *eszköz*, strukturális egység. *A régiók nem objektív fizikai tércategóriák, a regionális jelenségek nem egy általánosabb szubsztancia, a térbeliség eredői, így nem szükségszerűen, mindenkor és mindenhol léteznek, hanem csak a tartalom felől közelíthető sajátos térszerkezeti egységek.* A régióknak csak akkor van per se tartalmi vonatkozásuk, ha a zárt földrajzi egységben élő népességének olyan, a környezetétől különböző, *sajátos és közös* jellemzői vannak (pl. nyelv, kultúra, történelmi tradíció, sajátos gazdaság), amelyeket szeretnének megőrizni és fejleszteni, azaz sajátos társadalmi-gazdasági folyamatok termelődnek újra ezen a szinten, és a közös értékek és érdekek a közös akarat és cselekvés alapján képezik. A legtöbb esetben, ettől eltérően, a regionális térszerkezet, a területi

intézmények többnyire csak hardwerként adnak formai kereteket bizonyos szoftverek, funkciók, feladatok hatékonyabb, jobb ellátásához.

Alulról építkező formális régióra csak akkor van szükség, ha léteznek olyan alsóbb szintű problémák, feladatok, amelyek az alacsonyab szinteken (hatékonyan) nem megoldhatók, azon túlnőnek, és azt be is látják, és nem indokolt a magasabb szintű beavatkozás sem (szubszidiaritás elve). Ezek a mikro-, mezo- és makrorégiók (kistérségek, megyék, nagyrégiók) a közös belső értékek, érdekek védelmét szolgálják, és saját politika kialakítását és hatékony megvalósítását segíthetik. *A formális régiók felülről való létrehozására* és intézményesítésére (dekoncentráció) elsősorban a központi feladatok hatékonyabb teljesítése érdekében lehet szükség. Mindkét érdek közös területi szinten való találkozása sajátos partnerséget eredményezhet, amely megjelenhet egy intézményen belül,¹² és két különböző típusú (DEKO, önkormányzat) intézmény együttműködésében is.

Magyarország esetében jelenleg én hajlok *a régió eszköz jellegének* hangsúlyozása felé, de kétségtelen, hogy bizonyos folyamatok regionalizálása sajátos minőséget ad. Mivel az újabb határok és intézmények létrehozása csupán eszköz valamilyen cselekvés jobb ellátásához, ezért előzetesen (a folyamat jelenlegi állomásain) a mögöttes szándék mérlegelendő, és a regionalizációt az új intézmények valóságos működése és a tényleges hatások *ex post* fogják minősíteni. Mint forma éppen úgy lehet a koncentráció, a dekoncentráció és a decentralizáció kerete. Számolni kell azzal is, hogy az új határok meghúzása, pl. az adminisztratív régiók létrehozása, esetünkben átrajzolja a térstruktúrát, új érdek- és diskurzustereket hoz létre.

Fogalomhasználat

Mind a mai napig sem a tudományos munkákban, sem a mindennapok gyakorlatában nem alakult ki egységes szóhasználat és a terminus technicusok használata nem elég tudatos.

Már az ókori görögök megkülönböztették a tér (chora) általános fogalmát a folyamatosan változó konkrét hely (topos, locus) fogalmától. A locus a tér általános fogalmánál szűkebb kategória, annak egy konkrét eleme.¹³ Az általános és a konkrét sajátos relációját adja, hogy magának a tér-idő fogalmának megítélése is adott időhöz és helyhez köthető, valamint az általános törvények, megállapítások a konkrét időben és helyen sajátosan érvényesülnek.

Az angol szaknyelvben az általánosabb fogalom a „space” (tér), és a konkrét földrajzi helyet, területet jelölik a „place” szóval.¹⁴ Az európai uniós szóhasználatban a „regio” több közigazgatási alapegységet magában foglaló különböző nagyságú és közigazgatási státuszú téregységeket jelöl, még a „local” az államigazgatás helyi szintjére utal, amely sok országban több települést integrál. Így a „regional”-t tulajdonképpen a „territorial” szakmai szinonimájaként területiként használják.

A magyar nyelvben a „tér”, a „térbeli” a *nem-pontszerű jelölésére szolgál*, és a „hely” megjelölés, annak egy jól körülhatárolható, tovább partikularizált pontjára, vagy egységként pontszerűen kezelt térelemére utal (telephely, település, üdülőhely,

lerakóhely stb.). A területi tudomány(ok)ban a „területi” jelzőt általában a magasabb szintek, átfogóbb téregységek, a „helyi”-t a vizsgálati szempontból alsó szint jelölésére használják, amely leggyakrabban a település, vagy az alsó közigazgatási szintet jelenti.¹⁵

Némi zavart okoz a régió megjelenése és a regionális jelző általános, területi értelemben vett használata. A mai szóhasználatban a régió megjelölést nem a helyi és a nemzeti szint közötti kisebb-nagyobb téregységek, a mikro-, mezo- és makrorégiók összefoglaló kategóriájaként használják, hanem csak a nemzeti szint alatti, több megyét érintő (magában foglaló) téregységekre, a nagyrégiókra. A „regionális” kifejezést viszont sok regionalista és tértudományokkal foglalkozó egyéb szakember nem erre a speciális térkategóriára vonatkoztatva (szűkítve) használja, hanem az eredeti szélesebb, az „euroenglish”-nek is megfelelő értelemben, a „területi” szinonimájaként, és így regionális politikáról, regionális tudományról stb. beszélnek. Ennek megfelelően a területi gazdaságtan regionális gazdaságtanként, a területi tudomány regionális tudomány néven került be a köztudatba.¹⁶ Ez a szóhasználat a kilencvenes évek második feléig nem okozott zavart, mert régiók hiányában az ilyen szintű kérdések elkülönült megjelölésére nem volt szükség. Amennyiben a továbbiakban is a regionálist a terület szinonimájaként használják, akkor a zavar elkerülésére, a szükséges diszjunkció megtételére a régiópolitika, a régiótervezés, régiófejlesztési tanács stb. fogalmak használata kínálkozik, amelyek ma még idegenül hangzanak. Egyszerűbb megoldás lenne a területi kifejezést használni általános értelemben, és meghagyni a regionális jelzőt a közbenső területi szintek jelölésére.

A különböző szempontok újraegyesítésének igénye és lehetősége

A modern korban sajátos ellentmondást tapasztalhatunk a térről való gondolkodásban, a folyamatok térbeni kezelésében és tervezésében. Annak ellenére, hogy már a felvilágosodás nagy gondolkodói (pl. Montesquieu, Voltaire) is felhívták a figyelmet arra, hogy az univerzális törvényszerűségek a térben konkretizálva sajátosan jelennek meg, mégis a különböző társadalomtudományok saját törvényszerűségeik megállapításainál igen gyakran eltekintettek a térbeliségtől, a területi meghatározottságtól, és a közgondolkodás is sokáig olyan evidenciaként kezelte a teret, amivel nem is kell külön foglalkozni. A technika és a kommunikáció fejlődése következtében ez a jelenség még tovább erősödött. A „pontoszerű” gondolkodásból eredő problémák (pl. centrum-periféria viszony, leszakadó, elmaradott területek) megoldása sok embert arra sarkallt, hogy kezdetben az elfogadott társadalomtudományok keretein belül térbeli szempontokkal egészítsék ki az általános megállapításokat (pl. regionális gazdaságtan); majd a különböző megközelítések közös elemeit szintetizálva és a térbeli összefüggéseket vizsgálva önálló axiómákat, tételeket alakítsanak ki, saját intézményeket (folyóiratok, tanszékek stb.) hozzanak létre, ami a területi tudomány(ok) megszületéséhez vezetett. A saját, önálló megközelítés (diszciplína) bizonyítása érdekében nem a társadalomtudományok által vizsgált tartalmak felől közelítettek a valósághoz, hanem az azoktól függetlenek feltétele-

zett teret tanulmányozták, határozták meg törvényszerűségeit, és azt vizsgálták, hogy ez a befogadó szerkezet milyen hatással van a megtöltő tartalmak egymás közötti viszonyaira (tér szerkezet) és terjedésére.¹⁷ Ez a folyamat sajátos, nem a lényegből következő bifurkációt eredményezett. A speciális tudományági megközelítésből fakadó tartalmi-szakmai jellemzőket és a dolgok, a jelenségek meghatározó sajátját, a térbeli jellemzőket egymástól elszakítva külön-külön vizsgálták. A tudomány(terület) fejlődése meghozta a tudományterület művelőinek étvágyát, és többen a pozitív területi tudomány rangjának megszerzésén fáradoztak. Ennek érdekében visszatértek az empirizmushoz, és a módszertanon eluralkodott a matematikai-statisztika. Ezzel nem közelebb kerültek a valósághoz, hanem eltávolodtak a praxis-tól. Ennek következtében a konkrét helyen felmerülő gyakorlati problémákra nem lehetett kielégítő választ adni, így felértékelődött a különböző tudományterületek együttműködésének, az inter- és multidiszciplináris megközelítéseknek a szükségessége.

Az integráció igénye, az együttműködés szükségessége széles körben elfogadottá vált, de mind a mai napig nem tudatosult kellőképpen, hogy a tér (ideatörikus és konkrét struktúrák) szükségszerűen az együttgondolkodás, az együttműködés közös nevezője. *A területi megközelítés a praxisban mindig felértékelődik, mert az általános értékek partikularizálását és állításaink legitimitációját csak konkrét térben és időben tudjuk elvégezni és minden cselekvés, beavatkozás is konkrét térben történik.*

A közösségi tervezésben az idő dimenzió kivül a térnek van kitüntetett szerepe, így minden tervezés területi. Tehát a területi tervezés esetében a területi jelzővel való megkülönböztetést nem az teszi szükségessé, hogy a terv a tér egy adott elemére vonatkozik, a javasolt akciók konkrét térben valósulnak meg, hanem valami más. Egyrészt, akkor válhat szükségessé a területi jelző használata, amikor meg akarjuk különböztetni az egyéb szempontokat preferáló, a térbeliséget csak másodlagosan kezelő tervek-től. Másrészt – és ez a fontosabb –, amikor konkrét téregységre vonatkozik (település, megye, régió, ország stb.), és a területileg elkülönülten élő, ahhoz kötődő (területi identitás) népesség (szubjektumok) tudása, normái és akarata adják a tervezés komplex referencia kereteit, és nem valamilyen parciális szakmai szempontrendszer. A decentralizáció, a szubsidiaritás, a partnerség is mind olyan társadalomszervezési és egyben tervezési alapelvek, amelyek a különböző társadalmi, gazdasági, diskurzus stb. terekhez kötődő tervezést erősítik.

Minden cselekvés konkrét térben és időben zajlik, így a tervekészítés során előbb vagy utóbb, meg kell adni a tér és időbeli koordinátákat. A tervezés során az általános ismeretekből egyedi predikciókat vezetünk le. Minden partikularizált állítás azt jelenti, hogy az egyéb paraméterek mellett pontosan megnevezzük a helyet és időt. A hely megjelölés általában földrajzi tércategóriák megnevezését jelenti. Az egyedi megjelölések egyben valamilyen általánosabb tércategóriába (osztályokba, alosztályokba, területi szintekbe, településcsoportokba, tércategóriákba) való besorolást is jelentenek.

A hagyományos ágazatok ragaszkodnak a hatalmat jelentő önálló tervezéshez és a területi tervezés is folytatja harcát az integrációs szerep betöltése érdekében. Ez

kezdetben a területi megközelítés sajátosságának a hangsúlyozását és önálló intézmények létrehozását jelenti, és ezzel párhuzamosan a tértudatos gondolkodás egyre inkább a funkcionális és ágazati tervezés részévé is válik. A fejlődés várhatóan új típusú társadalmi racionalizációs folyamathoz vezet, amelyben a tér újra minden jelenség formája, minden gondolat lehetséges kerete. Ehhez viszont az is kell, hogy a formát és tartalmat együtt kezeljük, a térszerkezetet, a térstruktúrát a tartalmak megjelenési, működési formájának tekintsük.

Minden fejlesztési akciónak van egy adekvát térbeli dimenziója és a kor munkamegosztásának megfelelő *mesterséges ágazati* természete. E két tényező ugyanannak a dolognak két, egymástól elválaszthatatlan aspektusa. Ezzel szemben a fejlesztések többségének a meghatározásánál az ágazati szempontok dominálnak, amelyek nemcsak területi érdekeket sérthetnek, hanem a megvalósítás hatékonyságát is nagymértékben ronthatják. Az egyensúly helyreállítását nehezíti, hogy az ágazati szempontok érvényesítése mögött gyakran centralizációs érdekek is meghúzódnak, amelyek szembe kerülnek a területi elv érvényesítésével járó decentralizációval.

A területfejlesztési tervdokumentumok csaknem mindegyik javasolt beavatkozása (konkrét akció, intézkedés) valamely ágazathoz tartozik, és fordítva, az ágazati fejlesztések lokalizációja, területi beágyazódása fontos feladat, ezért *kulcskérdés a területi és ágazati szakemberek együttműködése*. De az ágazati fejlesztések térbeli dimenziójának meghatározása, vagy a területi (regionális, megyei, kistérségi stb.) bontás/felosztás önmagában nem egyenlő a területi szemlélet érvényre juttatásával.

A fejlesztési, a rendezési és az ágazati tervezés egysége

Magyarországon is évtizedeken keresztül a fizikai környezet alakítását, a területfelhasználás szabályozását, menedzselését szolgáló rendezési típusú tervezés uralta a területi tervezést. A hetvenes évek óta a műszaki szemléletű tervek fokozatosan kiegészültek társadalmi, gazdasági szempontokkal, majd a rendezési tervek mellett megjelentek a különböző téregységekre (pl. megye, kistérség) készülő társadalmi-gazdasági aspektusú fejlesztési koncepciók is. Ezeket a koncepciókat nem követte komplex fejlesztési tervek vagy programok készítése, hanem részben a pénzügyi és az ágazati tervek megvalósításán, másrészt rendezési tervek szabályozási funkcióján keresztül érvényesültek. A nyolcvanas évektől fokozatosan elkülönült egymástól a fejlesztési és a rendezési típusú tervezés, és a szükségszerű – és azóta folyamatosan napirenden lévő – integrálás mindmáig csak óhaj maradt. Ezen a helyzeten a törvényi és rendeleti – hiányos és zavaros – szabályozások sem segítettek. A két tervezési folyamat összehangolását személyes és csoportérdekeken kívül tervezéseméleti nézetkülönbségek is nehezítik. A rendezési és a fejlesztési tervezés más tervezéseméleti alapokon és módszereken nyugszik, eltérő paradigmák alapján dolgozik.

A rendezési tervezők alapvetően hosszú távú átfogó racionális tervezéseméleti alapokon állnak. A funkcionális racionalitást sajátosan értelmezik, a „szakmaiság és objektivitás” látszata érdekében értékválasztásaik forrásának a természeti-művi

környezetet állítják be. A szakmai fórumok és tervegyeztetések is többségében a „szakmai szempontok” elfogadtatásának eszközei. A fejlesztési tervezők – részben az uniós integrációs elvárások okán – inkrementalista-stratégiai tervek készítenek. A fejlesztők a gyorsabb tanulási folyamatra teszik a hangsúlyt, terveiket középtávon megújítják. A fejlesztési tervezés elsősorban innovatív (esetleg radikális), így a változás kap nagyobb hangsúlyt, míg a rendezési tervezés ab ovo allokatív típusú, hosszú és nagytávlatokban gondolkodik, és a művi-környezeti értékek megőrzését kiemelt szempontként kezeli.

A rendezési tervezés alapvetően természetfilozófiai (természetjogi) beállítottságú. Abból indul ki, hogy vannak az embereken kívülálló, azok életét meghatározó elvek, természeti törvényszerűségek, amelyekhez az emberi akaratnak igazodni kell. A természetfilozófia *laissez faire* evolúciós elv alkalmazása szembeállítja az emberi akarat érvényesítését a természet törvényeivel. A természetjog naiv filozófiáján alapuló rendezési tervezés számos kritika tárgya:

- a „nem-beavatkozás” csak egy a lehetséges cselekedetek közül, amely nem a meglévő állapot megőrzését szolgálja, hanem az uralkodó trendek folytatódását;
- a kauzalitást – tévesen – összekeveri a teleológiával;
- a rendezési tervező igen gyakran – önfelhatalmazás alapján – a természet médiumának szerepében lép fel;
- természeti törvényekre hivatkozva, gyakran objektív szükségszerűségként állítják be normatív javaslataikat;
- az empiria-közeli, a fizikai környezethez kapcsolódó állításokat a normatív megállapítások fölé helyezi;
- szakmai döntési körbe kívánják vonni a normatív értékválasztásokat.
- A rendezési tervezők által gyakran hangsúlyozott ökológiai elv nem végső cél, hanem az eszközracionális során alkalmazható princípium.

A rendezési tervezés önmagában nem egy önálló tervezési ciklus, tanulási-ellenőrzési kör, hanem egy egységes tervezési folyamat része. Ahhoz, hogy önálló közösségi tervezésként funkcionáljon, a tervezés két alapkérdésére „önállóan” kellene választ adnia. Maradékalanul meg kellene felelnie a mit és a hogyan kérdésekre. A rendezési tervezés azt mondja meg, hogy a meglévő fizikai (természeti és művi) keretek között, az érvényben lévő szabályok betartásával, a kívülről kapott vagy a természeti törvényeknek tulajdonított célok megvalósítása milyen területfelhasználást eredményez, és milyen környezethasználati feltételeknek kell megfelelniük. Tehát nem posztulál önállóan új célokat, és a hogyanból csak a *hol és miként* kérdésre ad választ, de arra, hogy mikor, miből, ki által stb. már nem. Ugyanez fordítva is igaz, a rendezési vonatkozások nélkül a fejlesztési gondolkodás is hiányos lenne.

Mindebből következően a fejlesztési és rendezési tervezés egy egységes tervezési folyamat része, amelyen belül megkülönböztetett alrendszer a területfelhasználás rendjének és a területhasználat szabályainak a meghatározása. Az egységes tervezés

lehetőségét megalapozza, hogy a fejlesztési és a rendezési tervezésnek számos közös nevezője van:

- ugyanarra a fizikai környezetre ugyanaz az aktuális tudás vonatkozik;
- ugyanaz a társadalmi csoport adja a referenciakeretet: azonosak az értékek, normák és érdekek;
- azonos a cselekvéshelyzet, konkrét helyen és időben ugyanazokat a célokat kell teljesíteni mindkettőnek.

Tételezzük fel – mint ahogyan azt a rendezési tervezők közül sokan állítják –, hogy a rendezési tervezés önálló tervezési folyamat, melynek során „saját” célokat kell kitűzni, amelyeket képes a „területrendezés” megvalósítani. Ez esetben ugyanolyan koncepcionális (normatív) döntéseket hoz, mint a fejlesztési tervezés. Tehát ez esetben nincs tervezésfilozófiailag különbség a rendezési tervezés és a fejlesztési tervezés között, így a kérdés az, hogy egymással párhuzamosan célszerű-e és szabad-e két vizsgálatot, koncepcionálási és döntési mechanizmust futtatni. Nyilván a cselekvéshelyzet azonos, és nem hozhatnak egymással ellentétes döntéseket ugyanarra az időszakra vonatkozóan, ugyanabban a térben/közösségben, ugyanazon a fórumon. Ez esetben nem lehet két különböző tervezési mechanizmus, azaz a fejlesztési és rendezési tervezés egyazon területi tervezési folyamat munkafázisai. A tervezési folyamaton belüli elkülönítést az indokolja, hogy a területfelhasználás rendje és a területhasználat szabályai jogi ételemben is formális normává válnak, így e norma (rendelet, törvény) előkészítése, elfogadása és működtetése megkülönböztetett eljárást tesz szükségessé, és meghatározott rendezési tervdokumentumok általános szabályozó jelentőségük miatt kiemelődnek a többi tervdokumentum közül. Tehát egységes településtervezésre, megyetervezésre, régiótervezésre stb. van szükség, amelyen belül különböző szabályokban jelennek meg a „rendezési” vonatkozások.

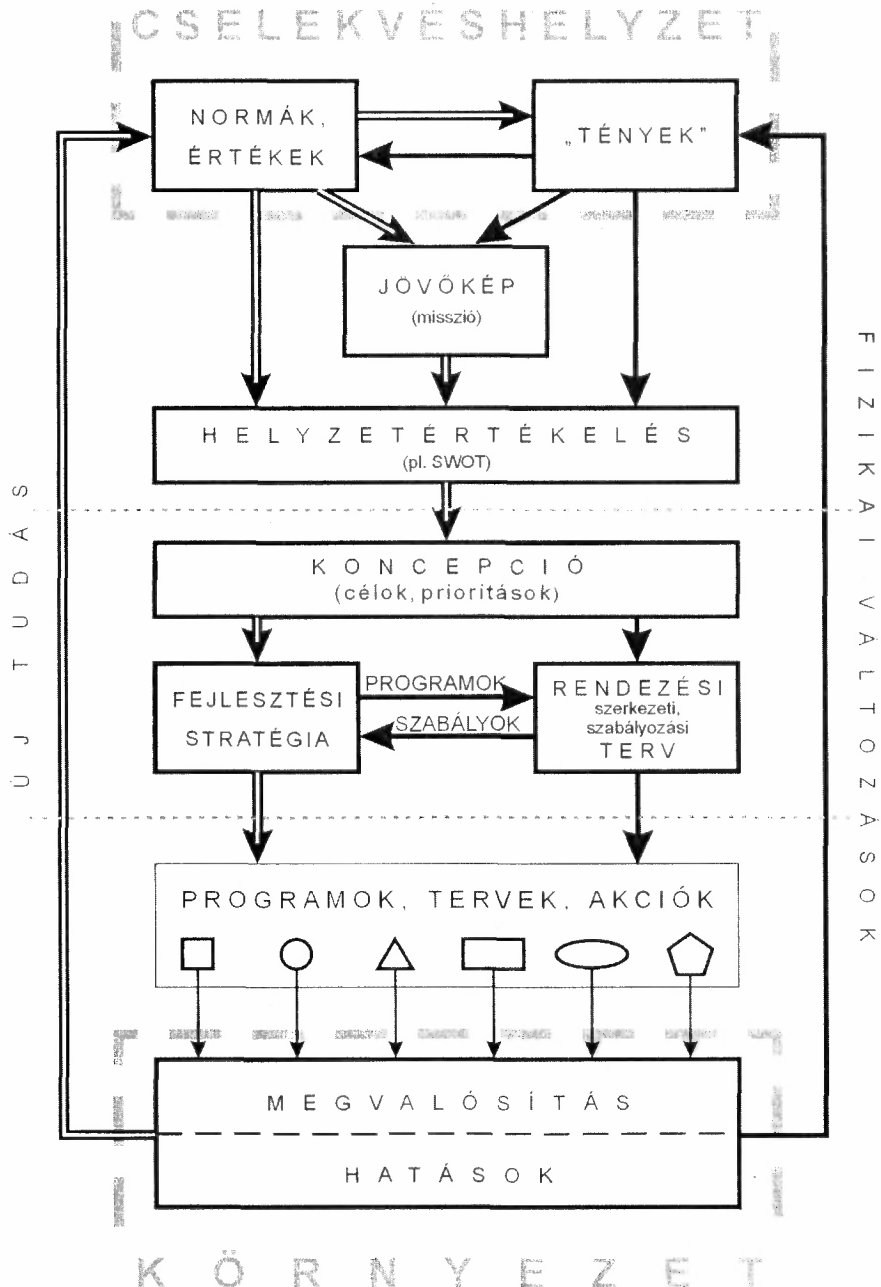
Számomra mindebből az következik, hogy a fejlesztési és rendezési tervezésnek *egységes helyzetfeltáráson* kell alapulniuk és közös a *koncepcionálás, a célmeghatározás, a stratégiaalkotás mozzanata* is. Rendezési típusú gondolkodást (tervezést) igényel a kötöttségek, az elfogadott (vállalt) determinációk meghatározása, a fejlesztések ezeknek megfelelő szabályozása, és az elfogadott fejlesztési elhatározások területfelhasználásának műszaki megtervezése. A konkrét (ágazati, funkcionális, területi) programok (tervek) és akciók a stratégiai elhatározásoknak megfelelően, a rendezési szabályokat és lehetőségeket figyelembe véve készülnek. Ezt a kívánatos folyamatot szemléltetem az 1. ábrán.

Az ábrán az első szaggatott vonal feletti rész– hagyományos terminológiával – a vizsgálati munkafázis. A két szaggatott vonal közötti területen történik az akarat explicitté tétele, új tudás létrehozása (szintetizálás, koncepcionálás, paradigmálás), melynek fontos részét képezi azoknak a szabályoknak a megalkotása és elfogadása, amelyek rendezési tervek formájában jelennek meg. A továbbiakban együtt vagy külön-külön tervezett (ágazati, funkcionális) programok, cselekvési tervek az egységes stratégiába illeszkedve az elfogadott rendezési szabályoknak megfelelően már a szakracionális szempontoknak megfelelően funkcionális tervezési elvek alapján készülhetnek. Tehát az ágazati típusú (parciális) gondolkodás tipikusan a tervezésnek ebben a fázisában kap helyet.

I. ÁBRA

A rendezési és ágazati tervezés helye az egységes közösségi tervezés folyamatában
(The Location of Physical and Sectoral Planning in the Process of Single Community Planning)

Forrás: Saját szerkesztés.

Összegzés helyett: paradigmaváltás a területi tudomány(ok)ban

Nemes Nagy József ugyanebben a folyóirat-számban megjelenő, a regionális tudomány dualitásáról és paradigmáiról írt tanulmányát azzal fejezi be, hogy felkéri a témakör művelőit, nyilvánítsanak véleményt az általa felvetett kérdésekről, helyezték el magukat gondolati rendszerében. Az eddigiekben leírtakból is kiolvasható számos azonosság és szemléleti különbség, de néhány általam problematikusnak tűnő kérdéskörre külön is felhívom a figyelmet.

Nemes Nagy (2003) munkájában azt sugallja, hogy létezik a hagyományos tudományosság talaján álló, a reálfolyamatok elemzésére koncentrálnó térelmélet, amelyik „a valóságos, s nem a kívánatos” kérdésekkel foglalkozik, és van egy másik vonal, amely inkább a gyakorlati politika kiszolgálója. Mondatai mögött ott érzem a természettudományoktól megkívánt objektivitásra, a hagyományos pozitívizmusra való törekvést, és annak magasabbrendűségébe vetett hitet.

Nincs mód arra, hogy a normatív társadalomtudományból kiragadjuk a térelméletet és az elemzés mozzanatát, és ezeket a valósághoz közelebbnek (igazabbnak) állítsuk be. Az elemzésnek nem „ellentétpárja” a tervezés, legfeljebb a szintézis. A tapasztalati adatokon nyugvó elemzések is az alkalmazott paradigma által meghatározottak, így normatívak és csak hipotézis értékűek. A megismerést is valamilyen érdek irányítja, a tényeket a szubjektumok hozzák létre! Ezért ebben a megközelítésben Nemes Nagy által felvázolt dualitás nem létezik. A deskriptív-normatív dualizmus feloldása éppen abban lehet, ha elfogadjuk, hogy minden tudás normatív. Értékválasztásokon nyugvó előzetes feltételezések nélküli elemzésnek se értelme, se lehetősége nincs. Az empirikus-analitikus megközelítés legfeljebb az önmegismerést és a jelenlegi helyzet fenntartását szolgálhatja, bármilyen terápia megadását kizárja. Egy tartalmaktól (minőségektől, értékektől) megfosztott térelméletben még nincs benne a centrum-periféria viszony és más hasonló gyakorlati probléma, amelyik a térelmélet (területi tudomány) minőségét megadná.¹⁸

Szemléleti különbségek megvilágítása, osztályozási kísérlete véleményem szerint sikeresebb lehetett volna, ha valóban a paradigmák közötti különbségeket kutatja. A térbeli egyenlőtlenség nem paradigma, hanem olyan axióma, amiben nincs nézetkülönbség, és a térelemek, a térszerkezet léte sem „paradigma erejű”. A különbségeket azokban a *konceptuális készletekben* lehet és kell keresni, amelyekkel a térelemek és a területi folyamatok megismeréséhez közelítünk, azokban az elkötelezettségekben, amelyek meghatározzák látásmódunkat, és abban, ahogyan kezeljük a különböző állítások érvényességét. Nincs paradigma értékű különbség abban, hogy „a társadalmi tartalom mögé” kerül a térbeli szempont, vagy az üres tér „töltődik meg társadalmi tartalommal”. Mindkét megközelítésben az azonosság a meghatározó, az, hogy a teret, mint a tőlünk függetlenül létező fizikai befogadó szerkezetet tekintjük. Más paradigmára épül például az általam felvázolt megközelítés, amelyik a tartalmak és azok viszonyrendszerének *aktív téralkotó szerepe* felől közelíti a térelemeket és a térszerkezetet.

Nemes Nagy által érzékelt különbségek véleményem szerint javarészből a hatvanas, hetvenes években lezajlott pozitívizmus vita¹⁹ elvarratlan szálaiban gyökereznek, abban, hogy ki, milyen választ ad az elmélet és a gyakorlat, a „van és a legyen” közötti kapcsolat megteremtésére. Látszólag meg lehet kerülni a sikamlós értékvalasztásokat, a politika közelségét, szemet lehet hunyni a megismerés nehézségei felett, és el lehet távolodni az absztrakció és a szűk metodikai/módszertani kérdések irányába (l. pl. a „hivatalos” regionális tudományt a hatvanas évektől egészen a nyolcvanas évekig), de ez a törekvés szándékával ellentétben éppen *a valóságtól való eltávolodást eredményezi*. A legjobb eszközökkel és metodikákkal (szcientizmus) sem biztos, hogy előbbre lehet jutni, mint a tudatosan felvállalt normatív megközelítéssel.

A területi tudomány(ok) paradigmaváltása kapcsán én nem a dualításra, hanem a változások irányára teszem a hangsúlyt. Annál is inkább, mert a Nemes Nagy által is említett zavarosság éppen azt jelzi, hogy megindultak a változások, a paradigma néhány eleme kicsérélődött, de *nem történt még meg a váltás*. A korábbi univerzális érvényességre igényt tartó magyarázat (metaparadigma) helyébe nem lépett még a kidolgozott új paradigmák sokasága. A változások irányát kitapintható hangsúlyeltolódások jelzik:

<i>EMPIRISTA-ELEMZŐ</i>	–	<i>NORMATÍV, SZINTETIZÁLÓ</i>
		<i>SZEMLELET</i>
abszolutista	–	relativista
objektív	–	szubjektív
objektív-szubjektív		igaz-hamis
empirista	–	racionalista
pozitívizmus	–	poszt-positívizmus
strukturizmus		egzisztencializmus
metanarráció	–	„kis elbeszélések” sokasága
indukció	–	dedukció,
analízis	–	szintézis
deskriptív		normatív
tapasztalat	–	önreflexió, jövőkép
mérhető mennyiség		minőség, érték
meggyőzés, érvényesítés		kritika, érvelés
munka, teljesítmény		diskurzus, megértés
igazolás		érvényesség, legitimitáció

E felsorolás nem törekszik teljességre, inkább csak példaszerű, és a sorrendnek sincs jelentősége. Pragmatikus megközelítésben ezek a fogalompárok nem feltétlenül antinómiák, hanem létezik a kettő közötti tengely és az azon való választás lehetősége. Tehát nem arról van szó, hogy például választani kell az analízis és a szintézis között, hanem abban van a különbség, hogy ki melyiknek tulajdonít nagyobb jelentőséget és milyen kapcsolatot teremt a kettő között. A korábbiakban

főként az első oszlopra támaszkodva állították össze a területi tudomány(ok) paradigmáját, konceptuális készletét, és inkább az empiriákhoz kötődve, a társadalmi-gazdasági környezet meghatározó, korlátozó feltételei között keresték a szükségszerűnek vélt teendőket, és empirikus igazolásra törekedtek. Az újabb, alakulóban lévő paradigmákat a második oszlop irányába történő elmozdulás jellemzi. A változások hívei a szintézisre, az ember alkotó racionalitására teszik a hangsúlyt, a kívánatos jövő tükrében tekintenek a tényekre, és tévedési lehetőségük tudatában a tanulási folyamatnak tulajdonítanak nagyobb jelentőséget. Nem törekszenek állításaik univerzális érvényességére, azok érvényességét konkrét térben és időben – többségében az ideális kommunikáció útján – keresik.

Többszörösen meghaladott zsákutcának érzek minden pozitivista térelmélet (területi tudományra) kialakítására irányuló törekvést, de mivel következetes akarok lenni a felvállalt prakticista, poszt-pozitivista („posztmodern”) értékválasztásomhoz, ezért korlátozott alkalmazási lehetőségek mellett számolok a technikai megismerési érdek által irányított pozitivista paradigma létevel.

Jegyzetek

- ¹ „A geometria olyan tudomány, mely a tér tulajdonságait szintetikusán s mégis a priori határozza meg. ... a mi magyarázatunk teszi érthetővé a geometriának, mint szintetikus a priori ismeretnek, a lehetőségét.” (Kant 1981, 51)
- ² Lásd a konstans görbületű, vagy a helyről helyre változó görbületű nem-euklideszi geometriát.
- ³ A megfigyelésen alapuló ellenőrzés számára bizonyos fizikai események és mennyiségek örökre rejtve maradnak. Minden fizikai mérés során energiacsere történik, ezért olyan állapotról kapunk képet, ami már megsemmisült. Atomi objektumok esetében a mérés nem lehet a fizikában az egzakt előrejelzés alapja. A „hely és impulzus” egyidejű mérése lehetetlen, e tekintetben tudásunk korlátozott.
- ⁴ Jean Perrin kimutatta, hogy a mérés pontosságának növelésével nem csökken, hanem nő a bizonytalanság és az inkonzisztencia (Lyotard 1993, 121–122).
- ⁵ A „pozitív térelméleteket” leginkább az asztrológiához tudom hasonlítani. Nem a csillagok állása van hatással az emberek természetére és cselekedeteire, hanem az emberi léthez kapcsolódó megmagyarázhatatlan jelenségeket kötétték csillagképekhez, egy szemszögből adódó látványhoz.
- ⁶ Ugyanannak a fizikai valóságnak, pl. egy „kozopolita” Big-Mac szendvicsnek teljesen más a jelentése, ha egy New York-i szemetesben található, és más, ha Delhi belvárosában árulják. Egy csepp víz, abban a bizonyos pohárban túl sok is lehet, míg a sivatagban semmi.
- ⁷ A tér-idő – egyenlőtlenség és rendezettség témaköréről lásd bővebben Nemes Nagy J. (1998).
- ⁸ Nemes Nagy (1998) keveri az objektív és szubjektív tércategóriákat. Az objektív tércategóriába sorolja a nem anyagi (a szellemi) tereket is (68. o.). A fizikai környezet egyik elemét, az építészeti teret pedig mint a valóság művi elemét nem, hanem csak mint érzékszervi információt, az észlelt szubjektív teret tárgyalja (81–82. o.). Véleményem szerint például egy utópia is rendelkezhet leírható térszerkezettel, anélkül, hogy bármilyen valóságtartalma lenne, és az építészeti tér is éppen annyira tárgya az érzékszerveinknek, mint a rajtunk kívülálló világ bármely más eleme.
- ⁹ Episztemológiai értelemben ezek megismerhetősége egyre bonyolultabb és egyre kétségesebb.
- ¹⁰ A számítógépprogram segítségével is sajátos utakon juthatunk el konkrét helyre, amelyek között időben, költségben, felhasználói szabadságban stb. eltérés lehet. Mindenkinek lehetnek kedvenc, gyakrabban látogatott „helyei” (web-lapjai), szokásos elérési útvonalai, amelyek a lényeges különbségek ellenére számos analógiát mutatnak a valós térhasználatokkal is.
- ¹¹ Polányi Mihály ezeket a tételeket az élőlények evolúciójával és az individuum kifejlődésével kapcsolatban fejtette ki, de általánosságban érvényesnek tartom a hierarchizált entitásokra is.
- ¹² Erre irányuló kísérletnek tekintem a területfejlesztési tanácsokat.

- ¹³ Nemes Nagy másként írja le a tér és a hely relációját: „... a hely a legáltalánosabb térelem, a tér a helyek egyenlőtlensége és rendezettsége” (1998, 86).
- ¹⁴ A „plot” még tovább konkretizált tér-, földdarab.
- ¹⁵ Megjegyzendő, hogy térelméletileg a magasabb területi szintek mindig magukban foglalják az alsóbb szinteket, így a „területi” jelzővel ellátott kategóriák szükségszerűen magukban foglalják az alsó települési szintet is. Ettől eltér a gyakorlat, ahol a területi („regionális”) kategóriák mellé helyezik a települési szintet, mint attól független térkategóriát.
- ¹⁶ Több új intézmény megalakulásakor is e gyakorlatot követték az elnevezésben: Regionális Kutatások Központja, MTA Regionális Tudományos Bizottsága stb. (Ezek a területi, regionális intézmények elnevezésükkel ellentétben foglalkoznak helyi, települési szintű, kistérségi és megyei kérdésekkel is.)
- ¹⁷ Ha a regionális tudománynak (Regional Science) az a legfőbb sajátja, amit Isard nyomán több követője állít, hogy a teret mint a tartalmaktól függetlenül létezőt vizsgálják, akkor az előzőekben írtak alapján állíthatjuk, hogy a vizsgálatuk tárgya a nem létező üres és homogén tér. Mindebből az adódik, hogy *ebben a megközelítésben nincs regionális tudomány*. Ezért szerencsésebb az anyatudományok területi kérdésekkel foglalkozó részterületeit területi (rész)tudományokként értelmezni, melyek közös metszetét nevezhetjük a praxisban területi tudománynak (keresztdiszciplinaritás).
- ¹⁸ Popper (1976) szerint egy társadalomtudomány potenciális „teljesítménye” attól függ, hogy milyen problémát ragad meg. A megfigyelésnek is mindig konkrét problémára kell irányulnia.
- ¹⁹ Karl Popper, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Jürgen Habermas stb.

Irodalom

- Faragó L. (2001) Szeletek a tervezés mélyrétegeiből. – *Tér és Társadalom*. 3–4. 11–24. o.
- Foucault, M. (2000) *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen.
- Habermas, J. (1986) Magyarázatok a kommunikatív cselekvés fogalmához. – *Magyar Filozófiai Szemle*. 1–2. 175–200. o.
- Greenbie, B. (1976) *Design for Diversity*. Elsevier, Amsterdam.
- Kant, I. (1981) *A tiszta ész kritikája*. Akadémia Kiadó, Budapest. (Az 1913-as Franklin-társulat hasonló kiadása.)
- Kuhn, T.S. (1984) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- Liotard, F. (1993) A posztmoder állapot. – Habermas, J.J.–Liotard, F.–Rotry, R. *A posztmodern állapot*. Századvég Kiadó, Budapest. 7–145. o.
- Myrdal, G. (1972) *Érték a társadalomtudományban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatókban*. Hilshcher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükkör. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–17. o.
- Papp Zs. (szerk.) (1976) *Tény, érték, ideológia*. Gondolat, Budapest.
- Perroux, F. (1964) Economic Space: Theory and Applications. – Friedmann, J.–Alonso, W. (eds.) *Regional Development and Planning*. Tehe M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts. 21–36. o. Eredetileg publikálva: – *Quarterly Journal of Economics*. (1950) 2. felelvár.
- Polányi M. (1994) *Személyes tudás*. I.–II. kötet. Atlantisz, Budapest.
- Polányi M. (1997) *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Popper, K.R. (1976) A társadalomtudományok logikája. – Papp Zs. (szerk.) *Tény, érték, ideológia*. Gondolat, Budapest. 279–301. o.
- Popper, K.R. (1997) *A tudományos kutatás logikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

ONE KIND OF READING OF THE SPACE VIEW AND SPATIAL PLANNING

LÁSZLÓ FARAGÓ

The author defines the general concept of space and its special categories from post positivistic view mainly and their principal characteristics. On the one hand the space is a clear aspect and a conceptual design existing independently from the objects outside of us, on the other hand it consists of shapes and frames of all of existing things. It is an abstract approach for one thing but then again it is an empirical construction consisting of concrete experimental elements. Space without contents is homogeneous, empty and it is not structured in itself. The space utilisation by humans is of crucial importance for the emergence of the spatial structure. The author characterises the two fundamentally different categories, the space with small scale and with large scale, touches on few spatial aspects of globalisation and refers to the theories of the emergence of the vertical spatial structure and to the features of regionalisation and discusses the Hungarian usage of the concepts which are connected with the concept of space and its problems. He finds that the formation of the regions in Hungary is not an objective necessity, but it is only a device. So the judgement on them is possible by considering the aim of their formation and its contents. On the basis of these, the author describes the method of integrated communal (spatial) planning in which the unity of the developmental, organisational, sector and functional planning is established. Instead of summary, he reacts on the questions in connection with duality and paradigm of territorial science of the article (by J. Nemes Nagy) published in the same issue. The author finds that the empirical and analytical approach (of positivism) is increasingly being changed by normative-synthesised approach (he describes its characteristics) although the new paradigms which are accepted by many people and exist side by side have not emerged yet.